

Existuje reformistické východisko z československé hospodářské krize (30. let)?

Místo úvodu

„Téměř dvě pětiny obyvatel se domnívají, že by v České republice mohla nastat hospodářská krize podobná té, jež postihla svět na počátku 30. let. Vyplývá to z výsledků průzkumu, který v polovině září loňského roku uskutečnila agentura Sofres-Factum. Možnost rozsáhlé a hluboké hospodářské krize připouští 34% občanů, 4% lidí míní, že by mohla nastat zcela jistě...“

Lidové noviny 20.10.1999

Problém krize a jeho řešení

Hospodářská krize 30. let patří k uzlovým bodům dějinného vývoje 20. století a její studium dodnes zaměstnává řadu ekonomů i historiků. Právě pod vlivem reality krizí, které se objevovaly s menší či větší intenzitou do II. světové války v pravidelných 7 až 11 letých cyklech, vznikla v minulosti celá řada rozdílných interpretací příčin hospodářské krize. Přes pestrost nejrůznějších výkladů krizových příčin jednotlivých ekonomických škol a směrů, lze v teorii krizí vydělit dva základní proudy ekonomického myšlení.

První z těchto proudů představovali **socialisté - marxisté**, kteří vysvětlují krizi jako protiklad mezi společenským charakterem výroby a soukromovlastnickou formou přivlastňování si výsledků této výroby. Krize za kapitalismu tak pro ně byla krizí z nadvýroby. Vedle nadvýroby bylo zdrojem krizí i anarchistické rozšiřování výroby jako celku, na rozdíl od relativní organizace výroby v jednotlivých podnicích. Anarchie výroby, která v sobě skrývala dočasné hromadění hotových výrobků, zásob surovin a polotovarů, ale i nadbytečnost nových výrobních kapacit, srážela za krize jejich ceny. K zachování konkurenční schopnosti byli jednotliví vlastníci nuceni provést řadu racionalizačních opatření, ať již v oblasti sociální, či výrobní. Nízká úroveň cen tak nejen stimulovala modernizaci, ale také ji usnadňovala lácí strojů. Socialisté tvrdili, že krize urychluje morální opotřebení strojů a že předčasné obnovování provozního zařízení v širším měřítku vytváří předpoklady pro překonání krize.

Zcela jiné vysvětlení krizových jevů uváděli představitelé druhého **-reformistického proudu** ekonomického myšlení, kteří hledali příčiny krize mimo podstatu kapitalistického výrobního způsobu.

Krizi spojovali s porušením hospodářské rovnováhy jako přirozeného normálního stavu, k němuž údajně vývoj v kapitalismu vždy spěje. Tento stav je podle nich narušen jen tehdy, jestliže by vznikla nějaká překážka volného působení hospodářských sil. Překážky porušení hospodářské rovnováhy byly vyvozovány např. z psychologických faktorů - z výsledků změn v náladách

podnikatelů (Vilfredo Pareto, Alfred Marshall), ale i z působení mimozemských sil (sluneční skvrny - W.S. Jevons).

Někteří ekonomové zkoumali krizi z hlediska sociálně ekonomických aspektů, tj. v souvislosti s rozdělením důchodů a se spotřebou. Krizi nepokládali za problém výroby, nýbrž rozdělování (John A. Hobson). V této souvislosti se objevily i názory (M. Tugan Baranovskij), že příčinou krize je nadvýroba způsobená jednak neorganizovaností výroby a jednak tím, že většina bohatství náleží malé části společnosti, jejíž důchody rostou rychleji než jejich spotřeba. Jiné teorie spojující nadvýrobu s vypuknutím hospodářských krizí, kladly důraz na přesycení trhu spotřebními předměty (Albert Aftalion), nebo přesycení finančním kapitálem určeným na rozvoj vlastní výroby, k němuž se nedostávalo potřebných dělníků (Arthur Spiethoff). Zastánci těchto teorií spatřovali jádro celého problému krize v technické stránce reprodukce a za příčinu krizí považovali rozbujeou výrobu výrobních prostředků. Vzhledem k významu peněz pro rozvoj hospodářství spojovala řada ekonomů tohoto reformistického proudu ekonomického myšlení otázku vypuknutí hospodářské krize s odlivem zlata do ciziny. To vedlo podle nich (Ralph Hawtrey, Dennis H. Robertson) k omezení úvěru a v konečném důsledku k poklesu výroby a cen.

Opěrné body pro vysvětlení příčin hospodářské krize byly hledány i v tzv. konjunkturálním vlnění, tj. ve střídání vzestupných a sestupných fází v hospodářském vývoji (Joseph A. Schumpeter, Wesley, C. Mitchell). Tito ekonomové pojímali krizi jako nutnou daň za pokrok, za nástroj pro obnovení rovnováhy v novém vyšším stupni hospodářského vývoje. S tzv. konjunkturálním vlněním byla spojena řada představitelů americké institucionální školy, kteří se snažili "zjemnit" spojení mezi vývojem hospodářských cyklů a kapitalistickým hospodářstvím. Na místo cyklického vývoje, který byl označován za „jedinečnou historickou epizodu“, přišli s tzv. bezkrizovým cyklem, kde fáze „krize“ byla nahrazena recesí, jež představuje moment obratu mezi vzestupnou a sestupnou fází hospodářského vývoje.

Mohli bychom na tomto místě vypočítávat řadu dalších teorií krizí. Jedno však mají tyto teorie ekonomického myšlení společné. Vyznačují se určitou jednostranností, a tím i omezenou funkčností, což plně odhalila velká hospodářská krize 30. let. Jednotlivé teorie vycházely totiž z myšlenky stability, rovnováhy a z plného využití výrobních faktorů jako přirozeného stavu kapitalistické ekonomiky. Z tohoto hlediska se pak krize jevila jako abnormalita v ekonomickém vývoji. Skutečnosti, které s sebou hospodářská krize přinesla, však takové pojetí nepřipouštěly. Bylo třeba provést určitou revizi teorie rovnováhy a přijít s novou teorií krizí. Výsledkem byla známá „revoluce v ekonomickém myšlení“ a v hospodářské politice vspělých kapitalistických zemí, která je úzce spojena se jménem a dílem anglického ekonoma J.M. Keynesa (1883-1946). Hlavním cílem a obsahem Keynesova učení bylo vytvořit teorii, která by zdůvodnila opatření na překonání krize a současně položila teoretické základy hospodářské politiky, schopné zachránit stávající systém a zabezpečit jeho další existenci.

Léta velké hospodářské krize se stala určitým předělem i ve vývoji českého ekonomického myšlení, které problémům krize věnovalo zpočátku jen velmi malou pozornost. První větší prací, která pojednávala o krizi, i když jen okrajově, byla monografie Cyrila Čechráka - Hospodářská konjunktura, která vyšla v roce 1930 v Bratislavě. Teorie krize se dostala do popředí odborných diskusí až v souvislosti s jejím nástupem na podzim roku 1929.

Bezradnosti českého ekonomického myšlení konce 20. let dokázali využít socialisté-marxisté, jejímž reprezentantem se stala KSČ. Vzhledem k tomu, že marxistický proud ekonomického myšlení neměl v celém meziválečném období výraznějšího teoretického představitele, zaměřila KSČ svou pozornost k praktické politice s cílem získat pracující masu pro myšlenku socialistické revoluce, jako východiska z hospodářské krize.

Reformistická ekonomická teorie i pozdější praktická hospodářská politika hledaly cestu z krize v americkém New Dealu a v německém řízeném hospodářství. Pozorně byl sledován i vývoj centrálně plánované sovětské ekonomiky. Čeští ekonomové se nechali ve svých úvahách inspirovat i myšlenkovými proudy západního světa, zejména keynesiánstvím (J. Macek). Ústřední postavou těchto diskusí byl K. Engliš a to především proto, že měl přímý a teoretický vliv na aktivní hospodářskou politiku čsl. státu. Kolem K. Engliše se vytvořila celá tzv. brněnská ekonomická škola (V. Chytil, I. Karvaš, Vl. Vybral ad.), která aktivně zasáhla do teorie krizí, resp. do hledání příčin a východisek z krize 1929-33. Englišova originální teleologická teorie i praktická hospodářská politika měla i své odpůrce (K. Loevenstein, lidé kolem Živnostenské banky a národní demokratické strany ad.). Pozoruhodná a neobvyklá názorová šíře těchto diskusí, byla dána jak roztržitostí stranického spektra, tak i absencí vládního hospodářskopolitického protikrizového programu.

Přes různorodost názorové polemiky měly všechny proklamované úvahy o hospodářské krizi svůj gnoseologický základ ve vývoji reformismu jako jednoho z významných směrů politického myšlení společnosti konce 19. a 20. století. Reformismus přijímala za svůj většina hlavních čsl. politických stran období první republiky, jejímiž mluvčími v ekonomické oblasti byli přední čsl. ekonomové a národohospodáři. Příčiny silných pozic reformismu v čsl. společnosti a v ekonomické oblasti zvláště jsou neobvyklé už proto, že přezívají až do dnešních dnů. V čem spočívají tyto příčiny a kde jsou jejich kořeny?

Příčiny vzniku reformismu

Reformismus má své historické kořeny na přelomu 19. a 20. století, kdy došlo k převratným hospodářským změnám, které starší literatura shrnovala pod pojmem druhá průmyslová revoluce. Vedle této objektivní stránky vzniku reformismu nelze nebrat v úvahu také jeho sociálně psychologické faktory - vliv různých tradic, zvyků, národního cítění apod., které napomáhají k jeho šíření, udržení, přeměně a jeho projevu v různých formách.

Také politika reformistických stran na počátku 30. let dvacátého století, představovaná činností Republikánské strany zemědělského a malorolnického

lidu (agrární strana), Československé sociálně demokratické strany dělnické a Československé národně socialistické strany vyrůstala bezprostředně z objektivních podmínek vývoje kapitalismu, zvláště ve druhé polovině 20. let. Československé hospodářství prožívalo tehdy období výrazné konjunktury, spjaté s racionalizačním úsilím, v němž hrála významnou roli věda a technika. Přestože racionalizace a modernizace uvolňovala větší počet pracovníků, stačila je rozšiřující se výroba stále pohlcovat. Zvýšily se nominální mzdy, platy, dobré úrody podpořily koupěschopnost zemědělského obyvatelstva, došlo ke zvýšení kapacity vnitřního trhu. Obecně lze říci, že se ve druhé polovině 20. let sociální podmínky života pracujících proti předchozím obdobím poněkud zlepšily. Této skutečnosti dokázaly využít všechny výše jmenované politické strany, které ve svých programech hodnotily období hospodářské konjunktury jako výraznou perspektivu stávající společnosti. Teoretikové reformismu předpokládali nástup éry bezkrizového vývoje a všeobecného blahobytu, hlásali teorie „hospodářské demokracie“ a „organizovaného kapitalismu“, „průmyslového míru“ apod.

Sympatie reformistů k technickému rozvoji a k racionalizaci pramenily z jejich představ o civilizaci, kterou chápali především jako technický pokrok, který otupí všechny rozpory ve společnosti. K rozvinutí teorie o škodlivosti sociálně společenských rozporů dal nový mohutný impuls nejen technokratismus, ale i pacifismus, který se stal jedním z charakteristických rysů mezinárodní politiky tohoto období. Pacifisté se snažily aplikovat myšlenku o světě bez válek a konfliktů i na oblast sociálních vztahů. Poukazovali na to, že je možné, podobně jako v mezinárodní politice, nastolit nový systém, systém pokojné dohody mezi podnikateli a zaměstnanci. Myšlenky a tendence spojené s reformismem a sociálním pacifismem nacházely odezvu mezi různými vrstvami obyvatelstva ve městech, ale i na venkově.

Objektivní stránku věci však nelze odtrhnout od subjektu samého - od vlastního vývoje a činnosti uvedených reformistických stran. Přes řadu zvláštností a odlišností měla reformistická politika výše jmenovaných stran některé společné rysy, které umožňovaly jejich bližší spolupráci po roce 1929 na koaličním základě. Základní metodou práce celé koalice bylo dosažení kompromisu podle zásady něco za něco. Koaliční systém ztěžoval možnosti radikálního řešení závažných celospolečenských problémů země, neboť se často vyčerpával na prosazování partikulárních zájmů jednotlivých stran.

Reformistické strany se hlásily k státotvorné reformistické politice, proklamovaly úkol vytvářet ČSR jako buržoazně demokratický stát, který se bude řídit principy parlamentarismu a v národnostní politice čechoslovakismem. Pocit jistoty, že být členem těchto stran neznamena být v rozporu se zákony, ale naopak, že se reformistické strany snaží posilovat a upevňovat čsl. stát, sehrál svou roli při rozšiřování vlivu reformismu v tomto období. Nezanedbatelnou otázkou v tomto smyslu bylo i to, že doménou politiky těchto stran byla oblast vnitřní politiky čsl. státu a úzká spolupráce zejména socialistických stran s politickou skupinou Hradu.

Významným faktorem, kterým reformistické strany ovlivňovaly pracující veřejnost, bylo jejich ideologické působení, ať již z hlediska programového nebo realizačního. Porovnáním těchto dvou hledisek, která ve skutečnosti existují v jednotě (resp. by měla), vzájemně se prolínají a doplňují, lze totiž odhalit rozpor mezi proklamovanými hesly a skutečnými činy, které značná část členů a voličů reformistických stran, zaujata denními starostmi, neznala a nechápala.

Z filozofického hlediska představovaly programy reformistických stran v průběhu 20. let, eklektické spojení různých filozofických směrů, včetně ideologie masarykismu a u socialistů navíc i marxismu. Žádná z reformistických ideologií, které byly odrazem mocensko-politických a hospodářských zájmů uvedených stran, nevynikala vysokou teoretickou úrovní a neměla žádného velkého teoretika. Ideologie reformismu byla vytvářena v souladu se zájmy vládnoucí garnitury a účelově využívána k zajištění určitých vztahů ve společnosti k udržení stávajícího systému.

Účinnost programové podoby reformismu byla dána nejen názorovým ideologickým liberalismem, ale i její jednoduchostí, která nekladla velké nároky na teoretické myšlení, i obecností svých hesel, která vyhovovala nejrůznějším skupinám obyvatelstva a jejich zájmům. Šlo o střední vrstvy na venkově, stejně jako střední vrstvy ve městech, které se obávaly jakýchkoliv otrěsů i o dělnickou aristokracii a drobného rolníka, který získal v rámci pozemkové reformy novou půdu. Ti všichni měli zájem na udržení stávajících poměrů v republice. Reformistické strany tak nehodlaly omezovat svůj vliv nejen na hájení stavovských zájmů určité části obyvatelstva, i když to ve svých programech demonstrovaly.

Přes ideové spory a diskuse o nejrůznějším otázkách mezi řadou skupin a křídla uvnitř reformistických stran, vystupovaly jednotlivé strany navenek jednotně. Proklamovaná jednota strany a její masovost působily totiž jako magnet na psychologii lidí a přitahovali i mnoho indiferentů, přístupných vlivu stranické agitace.

S otázkou názorové volnosti a programové jednoduchosti reformistické ideologie souvisela i otázka vnitřního (organizačního) uspořádání stran, která nezůstala bez vlivu na různé skupiny obyvatelstva. Organizačně představovaly reformistické strany dosti volné sdružení lidí, kteří vůči straně neměli zpravidla žádné povinnosti. Tuto skutečnost řada lidí bezesporu vítala. Strany však dokázaly připoutat k sobě obyvatelstvo často nepřímo prostřednictvím různých politických, odborových, družstevních, zájmových aj. organizací, které ovlivňovaly jejich každodenní život. Tyto reformistické instituce, které většinou na základě přímé materiální závislosti vázaly na sebe stovky lidí, se postupně podřizovaly, proplétaly a srůstaly s institucemi státního aparátu. Jejich činnost pak vedla k nárůstu byrokratického aparátu stran. Vliv reformismu zvyšovalo i bohatství forem a prostředků masové práce - tisk, divadlo, kino, později i rozhlas.

Při hodnocení příčin vlivu reformismu je třeba ještě ukázat na realizační podobu ideologie, jež byla umožněna postavením reformistických stran v čl. politickém systému. V období hospodářské konjunktury, tj. v období mezi 2. a 3.

parlamentními volbami v r. 1925 a 1929, došlo k upevnění a rozšíření pozic reformismu. Reformistické strany získaly ze všech politických stran největší přírůstek hlasů a zaujaly ve volbách v r. 1929 první tři místa. Ukázalo se, že taktika loajální opozice, kterou soc. demokratická a národně socialistická strana od r. 1925 uskutečňovaly, jim přinesla úspěch, stejně jako republikánské straně její důsledná stavovská politika agrarismu. Před parlamentními volbami v r. 1929 se reformistické strany přihlásily k obraně ideálů, na nichž byla vytvořena republika, odsoudily kapitalismus, ale současně také všechny radikální kroky, které by vedly ke změně stávajících poměrů v ČSR. Rozpory a nedostatky ve společnosti chápaly především jako subjektivní chyby, jako výsledek lidské nedokonalosti a nevědomosti, tedy jako okolnosti, jež lze odstranit lepším vzděláním a rozumnou politikou. Pro lidi, kteří žili svými denními problémy a zájmy byla tato politika boje za dílčí požadavky a reformy mnohem srozumitelnější a přitažlivější, než politika boje a revoluce proklamovaná komunisty, nebo otevřená reakční (fašistická) diktatura. Touto svou politikou tak reformisté zaujali roli jakési „třetí síly“, roli zprostředkovatele mezi oficiální státní politikou, jíž byli spolutvůrci, a obyvatelstvem.

Při srovnání programového a realizačního hlediska ideologického působení reformismu vyplývá, že první, svou podstatou i obsahem, bylo koncipováno tak, aby bylo blízké širokému spektru pracujících, ale současně aby z hlediska druhého – realizačního nebránilo politickým vůdcům v uskutečnění jejich cílů a představ. Mlčící většinu potřebovali reformisté především pro volební vítězství s cílem dosáhnout určitých pozic ve vládě z důvodu programově realizačního a tím i zpětného vlivu na ni.

Dějinnou úlohu reformistické politiky prověřila hospodářská krize 30. let. Intenzita, všeobecnost a těžké sociální důsledky krize postavily, a to nejen před reformistické strany úkol, najít vysvětlení příčin krizového stavu v ekonomice a konkrétní cesty k jejímu překonání. Faktem zůstává, že vypuknutí hospodářské krize zastihlo reformistické strany zcela nepřipravené dát na vzniklé otázky uspokojivou odpověď.

Závěrem

Krizová léta se stala určitým předělem nejen ve vývoji ekonomiky 20. století, ale ekonomického učení vůbec. Uzavírala období hledání spásy v „laissez-faire“ hospodářského automatismu, který byl stále systematictější doplňován státními zásahy k záchraně a obrodě stávajícího režimu. Domnívám se, že podstatnou měrou k tomuto cíli přispívala i politika reformistického proudu ekonomického myšlení.

Milan Sekanina